SZKOLNY PROGRAM PROFILAKTYCZNY PRZECIWDZIAŁANIA CYBERPRZEMOCY

„Przemóc Cyberprzemoc”

12 WRZEŚNIA 2018

ZESPÓŁ SZKÓŁ IM. GEN. JÓZEFA KUSTRONIA W LUBACZOWIE
ul. Kościuszki 161, 37-600 Lubaczów

ul. Kościuszki 161, 37-600 Lubaczów, tel/fax: 0-16 632 18 36; e-mail: sekretariat@zs-lubaczow.com; http://zs-lubaczow.com

Opracowali:

mgr Marzena Huk-Ważna	–	nauczyciel języka polskiego, nauczyciel dyplomowany ZS w Lubaczowie,
mgr inż. Jacek Ważny	–	nauczyciel przedmiotów zawodowych informatycznych, nauczyciel mianowany ZS w Lubaczowie.

ul. Kościuszki 161, 37-600 Lubaczów, tel/fax: 0-16 632 18 36; e-mail: sekretariat@zs-lubaczow.com; http://zs-lubaczow.com

Spis treści

I. Wstęp 4
Cele programu: 5
Przeznaczenie: 5
Działania skierowane do uczniów: 5
Działania wobec rodziców: 5
Działania wobec nauczycieli: 6
II. Część teoretyczna 6
Terminologia 6
Zasady postępowania pracowników szkoły w sytuacji ujawnienia cyberprzemocy 9
Prawne aspekty cyberprzemocy 15
Praktyczne wskazówki dla pracowników instytucji oświatowych dotyczących zgłaszania przypadków cyberprzemocy i ich kwalifikacji prawnokarnej. 17
III. Działania szkoły i rodziców na rzecz podniesienia bezpieczeństwa dzieci w sieci 19
Bibliografia: 20

ul. Kościuszki 161, 37-600 Lubaczów, tel/fax: 0-16 632 18 36; e-mail: sekretariat@zs-lubaczow.com; http://zs-lubaczow.com

I. Wstęp

Współcześni nastolatkowe, pokolenie, które zdefiniowano jako „dzieci milenium", „pokolenie www", „cyfrowa generacja", „pokolenie Y", urodzone pomiędzy rokiem 1982 a 2000 to młodzież dojrzewająca w erze digitalizacji i cyfryzacji. Cechuje ją przede wszystkim wolność rozumiana jako nieograniczony wybór, swoboda, pragnąca głównie zabawy i rozrywki w szkole i w pracy, żyjąca szybko, nastawiona na konsumpcję i szybką komunikację, ceniąca głównie Internet. „Pokolenie Y" ma swoich następców - „pokolenie Z", urodzone po 2000 roku, które nie wyobraża sobie funkcjonowania bez nowoczesnych technologii opartych głównie na zdobyczach Internetu[1]. Internet ułatwia życie, stał się źródłem wiedzy i rozrywki, jego niekwestionowane zalety podkreślają liczne badania potwierdzające jego pozytywne skutki. Obok tych jasnych stron obserwuje się coraz liczniejsze negatywne zjawiska pod ogólnie znanymi pojęciami „hejtu[2]" lub „cyberprzemocy".

Agresja i przemoc nie jest formą obcą funkcjonowaniu ucznia w szkole. Może przybierać różne formy, których celem jest przede wszystkim poniżenie nękanej osoby. Wraz z rozwojem nowoczesnych mediów pojawiły się nowe jej formy polegające na znęcaniu się głównie psychicznym nad ofiarą. Doświadczenie agresji w Internecie ma bardzo poważne skutki psychiczne, ponieważ młode osoby szczególnie są wyczulone na własnym punkcie, zarówno z racji wieku jak i rangi, jaką przypisują ocenom rówieśników. Przeżywają dużo silniej takie ataki niż się to wydaje osobom dorosłym. Boją się przyznać, że są prześladowani w sieci, a w konsekwencji pojawia się poczucie bezsilności i bezradności.

Powszechna dostępność do Internetu, z którego korzystanie wydawałoby się jest całkowicie anonimowe, spowodowała niekontrolowaną falę nienawiści wobec drugiego człowieka. Cyberprzestrzeń stwarza możliwość tworzenia różnych tożsamości i pseudonimów, wysyłania wiadomości z utajnieniem nadawcy albo podszywania się pod kogoś, włamując się na czyjeś konto internetowe. Nie zawsze miejscem rozgrywania się hejtu jest szkoła, ale to właśnie w tej przestrzeni, która stanowi integralną część życia młodego człowieka, najbardziej dotkliwe są jego skutki. Dlatego tak istotną rolą jest przeciwdziałanie cyberprzemocy, a szkoła, której zadaniem priorytetowym jest zapewnienie poczucia bezpieczeństwa całej społeczności szkolnej, musi przede wszystkim reagować na wszelkie formy i przejawy agresji, które naruszają godność człowieka.

Zadaniem tego programu jest przedstawienie najważniejszych cech zjawiska cyberprzemocy, mechanizmów postępowania ze zgłoszeniem w szkole sytuacji nękania bądź zastraszania ucznia w sieci oraz przedstawienie prawnych skutków agresji w Internecie. Potrzeba stworzenia takiego programu pojawiła się w związku z przeprowadzonym w roku

[1]Konaszewski K., Prymak T., *Cyberprzemoc jako zachowanie problemowe pokolenia Y* [w:] „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze" grudzień 2016, s. 31-32.
[2] Hejt – wg https://sjp.pl/hejt z ang. hate;1. obraźliwy i zwykle agresywny komentarz internetowy;2. mówienie w sposób wrogi i agresywny na jakiś temat lub o jakiejś osobie.

szkolnym 2016/2017 badaniem ewaluacyjnym, którego tematem było „Zjawisko przemocy w szkole – cyberprzemoc", jego wyniki wyraźnie wskazywały, że uczniowie są ofiarami cyberprzemocy, ale nie wiedzą w jaki sposób mogą z nią walczyć i do kogo się zwrócić w sytuacji jej doświadczenia.

Cele programu:

- uświadomienie młodzieży, nauczycieli i rodziców czym jest cyberprzemoc i jakie zagrożenia ze sobą niesie,
- zapoznanie z różnymi formami cyberprzemocy i ich prawną kwalifikacją,
- wprowadzenie procedury postępowania w sytuacji zgłoszenia nauczycielowi/ pracownikowi placówki oświatowej, faktu bycia ofiarą cyberprzemocy,
- wzbogacenie wiedzy na temat rozsądnego korzystania z Internetu i telefonu komórkowego,
- zwrócenie uwagi na zdrowotne skutki nadmiernego korzystania z mediów: fonoholizm, siecioholizm.

Przeznaczenie: uczniowie, rodzice i nauczyciele Zespołu Szkół im. gen. Józefa Kustronia w Lubaczowie.

Działania skierowane do uczniów:

- organizacja Dnia Bezpiecznego Internetu (8 lutego),

- pogadanki, zajęcia warsztatowe, filmy związane z tematem Internetu, jego korzyściami i zagrożeniami; co robić, aby nie zostać ofiarą cyberprzemocy,

- zapoznanie z cyberprzemocą i jej prawnymi konsekwencjami w formie gazetki tematycznej,

- umieszczenie w salach informatycznych i w czytelni szkolnej informacji na temat bezpieczeństwa w sieci,

- w roku szkolnym 2017/2018 zrealizowano ogólnopolską akcję „Cybernauci – kompleksowy projekt kształtowania bezpiecznych zachowań w sieci.

Działania wobec rodziców:

- zapoznanie ze stronami informującymi o zasadach bezpiecznego korzystania z Internetu na szkolnej stronie Programu Wychowaczo-Profilaktycznego lub Szkolnego Programu Przeciwdziałania Cyberprzemocy,

- organizowanie spotkań informacyjnych, dotyczących tematu bezpieczeństwa w Internecie (wychowawca lub specjalista posiadający wiedzę na ww. temat),

- aktywne włączenie rodziców w działania profilaktyczne szkoły np. poprzez udział w kampaniach ogólnopolskich dotyczących bezpieczeństwa w Internecie,

- zapoznanie z procedurą postępowania wobec sprawców cyberprzemocy i ich ofiar;

- w roku szkolnym 2017/2018 zrealizowano ogólnopolską akcję „Cybernauci – kompleksowy projekt kształtowania bezpiecznych zachowań w sieci".

Działania wobec nauczycieli:
- szkolenia Rady Pedagogicznej,

- doskonalenie i dokształcanie zawodowe,

- zdecydowana reakcja na wszelkie przejawy przemocy w sieci,

- interwencja w przypadku zgłoszenia przez ucznia faktu bycia ofiarą cyberprzemocy i postępowania zgodnego z procedurą postępowania zawartą w Szkolnym programie profilaktycznym przeciwdziałania cyberprzemocy.

- w roku szkolnym 2017/2018 zrealizowano ogólnopolską akcję „Cybernauci – kompleksowy projekt kształtowania bezpiecznych zachowań w sieci".

II. Część teoretyczna

Terminologia

„Cyberprzemoc" - nie ma jednej definicji elektronicznej przemocy. W literaturze pojawia się jej kilka ujęć:

- „cyberprzemoc" rozumiana jako „korzystanie z Internetu czy innych cyfrowych technologii, jak telefonów komórkowych, komputerów jako środków, żeby celowo molestować ludzi";

- „cyberprzemoc" jako „intencjonalne akty agresji powtarzane przez pewien czas, skierowane przeciwko ofierze, dokonywane przez osobę lub grupę osób korzystających z różnych form elektronicznego kontaktu";

- inne źródła analizują, że „cyberprzemoc dotyczy dzieci i młodych ludzi, ofiar i agresorów, którzy zostali wciągnięci w niebezpieczne i groźne czynności w cyberprzestrzeni. Cyberprzemoc, w przeciwieństwie od tradycyjnej przemocy, gdzie ofiara staje twarzą w twarz ze swoim oprawcą, wyrządza szkodę cyberofierze, jako że (czyn) jest popełniany w wirtualnym wymiarze – cyberprzestrzeni, gdzie oprawca może się schować za ekranem,

żeby poniżyć ofiarę, anonimowo rozpowszechniać materiały o charakterze ofensywnym do szerokiej publiczności, bez poczucia zagrożenia, że zostanie odkryty i ukarany”[3].

W publikacjach anglojęzycznych funkcjonuje określenie „cyberbullying” (czyli cyberzastraszanie, cybernękanie), którego kluczowa definicja opiera się na pojęciu „bullyingu” definiowanego jako dręczenie szkolne, nękanie, prześladowanie, tyranizowanie prowadzone w sposób celowy przez sprawcę/ sprawców wobec ofiary, która nie jest w stanie się obronić. Dla bullyingu charakterystyczne są trzy kluczowe cechy, a mianowicie:

1. Intencjonalność – sprawca podejmuje agresywne działanie celowo, z zamiarem skrzywdzenia;
2. Nierównowaga sił – sprawca jest silniejszy od ofiary pod względem fizycznym, psychicznym lub liczebnościowym (więcej sprawców);
3. Powtarzalność zachowań w czasie – zachowanie agresywne nie jest jednorazowym incydentem, lecz sprawca dręczy ofiarę jakiś czas.

Bullying może być realizowany w dwóch formach: bezpośredniej (sprawca bezpośrednio kontaktuje się z ofiarą, atakując ją werbalnie lub fizycznie) lub pośredniej (gdy sprawca do realizacji aktów agresji wykorzystuje np. inne osoby, manipuluje ich zachowaniem).

Cyberbullying (bullying elektroniczny, bullying online) rozumiany jest jako „bullying”, który jest realizowany przy użyciu nowych technologii komunikacyjnych takich jak: telefony komórkowe i nośniki z Internetem. Do cyberbullyingu mogą posłużyć SMS-y, MMS-y, e-maile, blogi oraz strony typu społecznościowego, m.in. Facebook, MySpace, Twitter itp.[4]

W literaturze spotyka się także sformułowanie *online/ Internet harassment* – jako nękanie internetowe, zjawisko to sprowadza się do jawnych lub intencjonalnych aktów agresji dokonywanych online i skierowanych wobec innych osób. Ich przykłady to obraźliwe komentarze lub celowe ośmieszenie innych w sieci.

Podsumowując cyberprzemoc odróżnia od tradycyjnej przemocy:

a) brak ograniczeń czasowych – strona może być nękana ciągle, w każdym momencie, gdy urządzenie elektroniczne jest włączone;
b) brak ograniczeń co do miejsca – oprawca może znajdować się po drugiej stronie globu;
c) anonimowość i związane z nią trudności w wykryciu, zwłaszcza osoby dorosłe, które mogą nie być tak obyte z nowoczesnymi technologiami jak dzieci lub młodzież;

[3]Kajdasz – Aouil M., Aouil B., *Cyberprzemoc – potrzeba profilaktyki w szkołach*. [w:] *Dydaktyczna refleksja o edukacyjnych priorytetach*. Praca naukowa pod red. A. Karpińskiej. Warszawa 2014, s. 357-358.
[4]Tłuściak-Delikowska A., Bullying versus cyberbullying. *Rola uczniów – świadków w analizowanych formach przemocy rówieśniczej*, [w:] *Cyberprestrzeń, człowiek, edukacja. Dylematy społeczności cyfrowej*. Pod red. J. Bednarka, A. Andrzejewskiej. Tom 2. Kraków 2015, s. 124-125.

d) nieokreślony czas trwania – upokarzające zdjęcia czy komentarze mogą pozostać w Internecie lub pobrane właściwie przez każdego, pozostawiając niezatarte ślady;
e) ze względu na potencjalnie nieznaną i niewyczerpaną liczbę odbiorców (świadków) kompromitujących treści udostępnianych/ publikowanych przez sprawcę ofiara pozostaje w poczuciu pokrzywdzenia.

Cyberprzemoc jest skomplikowanym zjawiskiem, które ujawnia się w różny sposób:

- *Zapłon*, *Spalenie* – *zapłonem* określa się nieprzyjazne wiadomości wysyłane od jednego użytkownika do społeczności lub jednostki, *spalanie* zaś jest dokonywane poprzez wysyłanie wulgarnych i pełnych przemocy wiadomości elektronicznych, w celu wzniecenia konfliktów werbalnych w sieci między dwoma lub więcej użytkownikami.

- *Molestowanie* – może być definiowanie jako powtarzające się wysyłanie poniżających wiadomości w treści groźby do drugiej osoby poprzez e-mail, wiadomości tekstowe, na czacie, mogą one powodować intelektualny i emocjonalny stres.

- *Cyberstalking* – jest terminem używanym do zdefiniowania zachowań, które przez korzystanie z nowych technologii, mają na celu molestowanie ofiary różnymi metodami, są zaplanowane, aby irytować, aż do popełnienia różnych aktów przemocy i agresji fizycznej. Jest to rodzaj zachowań o charakterze trwałym, prześladowczym rozpowszechnionych przez sieć lub telefony.

- *Oczernianie*–przetwarzanie w sieci lub przez SMS-y fałszywych lub uwłaczających wiadomości przeciwko ofiarom, w celu zniszczenia reputacji osoby, w którą są wymierzone.

- *Personifikacja* – przez personifikację cyberagresorzy stają się ich ofiarami. Cechą szczególną tego zjawiska jest to, że agresor tworzący fikcyjną tożsamość z imieniem i nazwiskiem znanej osoby, korzysta z jej zdjęć, tworzy nowy równoległy profil, udając tę osobę i korzystając z jej profilu, może pisać negatywne rzeczy, poniżać drugą osobę, zbierać o nim/ o niej informacje.

- *Chytrość (zjawisko rudego lisa)* – osobliwość tego zjawiska leży w intencjach zmylenia ofiary. Czasami agresorzy sprawiają wrażenie jakby byli przyjaciółmi po to, aby wyciągnąć z ofiary informacje osobiste, podzielić się wstydliwą historią lub zdjęciami. Zdobyte zaufanie i informacje o ofierze, dzielone są z szerszym gronem przez Internet, przez wiadomości tekstowe itp.

- *Wykluczenie* – to świadome wykluczenie osoby z grupy przyjaciół, znajomych, z czatów lub gier wieloosobowych. Wykluczenie z grupy przyjaciół, znajomych jest rozpatrywane jako poważny zarzut, który może ograniczyć popularność osoby w grupie rówieśników.

- *Radosne klepanie (Klapping, Klap Slap*) – zjawisko zaobserwowane pierwszy raz wśród młodzieży w Wielkiej Brytanii w 2004 roku. Zaobserwowana forma przemocy, pozostająca

w relacji z tradycyjną przemocą, polega na klepaniu (lub: policzkowaniu) nieznajomych, przy czym wszystko jest filmowane kamerką w telefonie. Dzisiaj „radosne klepanie" składa się z nagranego filmu wideo, w trakcie którego ofiara jest filmowana, będąc obiektem różnych form przemocy, zarówno psychicznej, jak i fizycznej, które mają na celu poniżenie ofiary. Nagranie jest robione bez świadomości ofiary, a zdjęcia publikowane w Internecie i rozsyłane do innych użytkowników[5].

Zasady postępowania pracowników szkoły w sytuacji ujawnienia cyberprzemocy[6]

Głównym celem procedury postępowania w przypadku cyberprzemocy jest powstrzymanie sprawców przemocy i udzielenie pomocy ofierze.

A. ***Ujawnienie przypadku cyberprzemocy:***

Osobą zgłaszającą fakt prześladowania może być poszkodowany uczeń, jego rodzice, inni uczniowie – świadkowie zdarzenia, nauczyciele. Każde zgłoszenie należy potraktować poważnie.

Niezależnie od tego, kto zgłasza przypadek cyberprzemocy, procedura interwencyjna powinna obejmować:

- udzielenie pomocy ofierze przemocy,
- zabezpieczenie dowodów i ustalenie okoliczności zdarzenia,
- wyciągnięcie konsekwencji wobec sprawcy przemocy oraz pracę nad zmianą jego postawy.

Wszystkie przypadki przemocy, a więc także przemocy z wykorzystaniem mediów elektronicznych, powinny zostać właściwie zbadane, zarejestrowane i udokumentowane.

A. Jeśli wiedzę o zajściu posiada nauczyciel niebędący wychowawcą, przekazuje ją wychowawcy klasy, który z kolei informuje pedagoga szkolnego i dyrektora.

B. Dyrektor szkoły i pedagog szkolny wraz z wychowawcą powinni dokonać analizy zdarzenia i zaplanować dalsze postępowanie.

Do zadań szkoły należy także przeprowadzenie dochodzenia w celu ustalenia okoliczności zdarzenia i ewentualnych świadków. Warto zadbać o udział nauczyciela informatyki w procedurze interwencyjnej, szczególnie na etapie zabezpieczenia dowodów i ustalenia tożsamości sprawcy cyberprzemocy.

Sporządzenie dokumentacji z zajścia

1. Pedagog szkolny zobowiązany jest do sporządzenia notatki służbowej z rozmów ze sprawcą, poszkodowanym, ich rodzicami oraz świadkami zdarzenia. Dokument powinien zawierać:

   - datę i miejsce rozmowy,

[5]Kajdasz – Aouil M., Aouil B., *Cyberprzemoc – potrzeba profilaktyki w szkołach*, s. 359-360.
[6] Borkowska Anna, *Procedura reagowania na cyberbullying, [w]* „Dyrektor Szkoły" 2015 nr 5, s. 74-77.

- personalia osób biorących w niej udział,

- opis ustalonego przebiegu wydarzeń.

2. Jeśli rozmowa przebiegała w obecności świadka (np. wychowawcy), powinien on podpisać notatkę po jej sporządzeniu.

3. Jeśli zostały zabezpieczone dowody cyberprzemocy, należy je również włączyć do dokumentacji pedagogicznej (wydruki, opis, printscreeny itp.).

Pismo informujące o cyberprzemocy powinno zawierać:

1. Zwięzły opis wydarzeń;
2. Daty wydarzeń, adresy, nazwy miejsc w sieci, gdzie doszło do naruszenia;
3. Dane sprawcy i w jakim jest wieku (takie dane mogą być czasami niemożliwe do ustalenia lub przekraczające kompetencje placówki oświatowej);
4. Dane kontaktowe pokrzywdzonego oraz świadków cyberprzemocy;
5. Wskazanie osoby z placówki oświatowej, która będzie mogła być przesłuchana (najwięcej wie o zdarzeniu, jest najbliższa pokrzywdzonemu).

Jeśli ustalenie tożsamości sprawcy, jego wieku a także okoliczności zdarzenia jest dla instytucji oświatowej w przypadku wielu zachowań w sieci trudne lub wręcz niemożliwe – wówczas będzie to zadaniem organów ścigania. [7]

ZABEZPIECZENIE DOWODÓW:

Wszelkie dowody cyberprzemocy powinny zostać zabezpieczone i zarejestrowane. Należy zanotować datę i czas otrzymania materiału, treść wiadomości i – o ile to możliwe –dane nadawcy (nazwę użytkownika, adres e-mailowy, nr telefonu komórkowego itp.) lub adres WWW, na której pojawiły się szkodliwe treści czy profil. Takie zabezpieczenie dowodów nie tylko ułatwi dalsze postępowanie dostawcy usługi (odnalezienie sprawcy, usunięcie szkodliwych treści z serwisu), lecz stanowi także materiał, z którym powinny zapoznać się wszystkie zaangażowanie w sprawę osoby: dyrektor szkoły, pedagog szkolny, rodzice, a wreszcie policja, jeśli doszło do złamania prawa.

Dowodem mogą być:
- wiadomości e-mailowe,
- SMS-y i MMS-y,
- historia połączeń w telefonie komórkowym,
- wiadomości nagrane na pocztę głosową telefonu komórkowego,
- wpisy na stronach internetowych,

[7] Trocha Olga, *Wybrane aspekty prawne cyberprzemocy,* [w:] „Dyrektor Szkoły" 2015 nr 5, s. 84.

- komentarze do wpisów lub zdjęć w serwisach społecznościowych, na blogach, fotogaleriach itp.,
- zdjęcia, grafiki,
- treści rozmów prowadzonych przy użyciu komunikatorów i czatów.

Jak możesz zarejestrować dowody cyberprzemocy?

• Telefon komórkowy

Nie kasuj wiadomości. Zapisuj wszystkie zarówno tekstowe, jak i nagrane na pocztę głosową w pamięci telefonu.

• Komunikatory

Niektóre serwisy pozwalają na zapisywanie rozmów. Możesz również np: skopiować rozmowę, wkleić do dokumentu Word (lub innego edytora tekstu), zapisać i wydrukować.

• Strony serwisów społecznościowych, www, „PrintScreeny”

Aby zachować kopię materiału, który widzisz na ekranie, wciśnij jednocześnie klawisze [Control +PrintScreen], a następnie wykonaj operację „Wklej" [ctrl + v] w dokumencie Word.

• Czat

Podobnie jak w przypadku stron www, jeśli chcesz zachować kopię materiału, który widzisz na ekranie, wciśnij klawisze [Control +PrintScreen], a następnie wykonaj operację „Wklej" [ctrl + v] w dokumencie Word. Możesz też po prostu wydrukować interesującą cię stronę.

• E-mail

Wydrukuj wiadomość, prześlij ją do nauczyciela lub pedagoga, który zajmuje się ustaleniem okoliczności zajścia. Zachowanie całości wiadomości, a nie tylko samego tekstu jest bardziej pomocne, ponieważ zawiera informacje o jej pochodzeniu.

B. Identyfikacja sprawcy:

Istnieje wiele sposobów identyfikacji źródła cyberprzemocy. W jego ujawnieniu może pomóc:

- świadek – inni uczniowie odwiedzający „obraźliwe” strony mogą posiadać informacje na jego temat bądź zidentyfikować nr telefonu, jeśli nie jest zastrzeżony;

- kontakt z dostawcą usługi internetowej – może on zablokować konto agresora, lub usunąć szkodliwe treści, lecz także podać jego dane; nie mogą być one ujawnione osobom prywatnym i konieczny jest kontakt z policją, aby je pozyskać;

- kontakt z operatorem sieci komórkowej w przypadku, gdy numer telefonu sprawcy jest zastrzeżony – może on podjąć kroki w kierunku ustalenia sprawcy, jeśli otrzyma dane o dacie i godzinie rozmowy; również te dane operator może udostępnić tylko policji.

Gdy ustalenie sprawcy nie jest możliwe, należy skontaktować się z dostawcą usługi w celu usunięcia z sieci kompromitujących lub krzywdzących materiałów. Do takiego działania zobowiązuje administratora serwisu art.14 ustawy z 18.07.2002 r. o świadczeniu usług drogą elektroniczną (tekst jedn.: Dz.U. z 2013 r. poz. 1422) . W przypadku gdy sprawa jest poważna, zostało złamane prawo, a tożsamości sprawcy nie udało się ustalić, należy skontaktować się z policją.

C. Działania wobec sprawcy cyberprzemocy

Jeśli zidentyfikowanym sprawcą cyberprzemocy jest uczeń szkoły, wychowawca lub pedagog szkolny powinien:

1. Porozmawiać ze sprawcą o jego zachowaniu:

- celem takiej rozmowy jest ustalenie okoliczności zajścia, wspólne zastanowienie się nad jego przyczynami i poszukanie rozwiązania sytuacji konfliktowej;

- sprawca powinien otrzymać jasny i zdecydowany komunikat, że szkoła nie akceptuje żadnych form przemocy, że cyberprzemoc jest krzywdzeniem kogoś i nie jest żartem działanie, które powoduje czyjeś cierpienie;

- należy omówić z uczniem skutki jego postępowania i poinformować o konsekwencjach regulaminowych, które zostaną wobec niego zastosowane;

- sprawca powinien zostać zobowiązany do zaprzestania swojego działania i usunięcia z sieci szkodliwych materiałów;

- ważnym elementem rozmowy jest też określenie sposobów zadośćuczynienia wobec ofiary cyberprzemocy;

- jeśli w zdarzeniu brała udział większa grupa uczniów, należy rozmawiać z każdym z osobna, zaczynając od lidera grupy;

- **nie konfrontować sprawcy i ofiary cyberprzemocy.**

2**.** Powiadomić rodziców sprawcy i omówić z nimi jego zachowanie:

- rodzice sprawcy powinni zostać poinformowani o przebiegu zdarzenia i zapoznani z materiałem dowodowym, a także decyzją w sprawie dalszego postępowania i podjętych przez szkołę środków dyscyplinarnych wobec ich dziecka;

- w miarę możliwości należy pozyskać rodziców do współpracy i ustalić jej zasady;

- warto wspólnie z rodzicami opracować projekt kontraktu dla dziecka, określającego zobowiązania ucznia, rodziców oraz szkoły, konsekwencje nieprzestrzegania przyjętych wymagań i terminy realizacji zadań zawartych w umowie.

3. Objąć sprawcę opieką psychologiczno-pedagogiczną, jeśli istnieje taka potrzeba – przemoc nie tylko stwarza zagrożenie dla zdrowia fizycznego i psychicznego ofiar, ale także wywiera destrukcyjny wpływ na jej sprawców. Jeśli szkoła posiada odpowiednie warunki, pomoc może być udzielona na miejscu. W innym razie należy (za zgodą rodziców) skierować ucznia do specjalistycznej placówki, gdzie weźmie udział w programie terapeutycznym.

D. Środki dyscyplinarne

Cyberprzemoc jest formą przemocy rówieśniczej i jako taki powinien podlegać określonym sankcjom szkolnym przewidzianym dla tradycyjnej sytuacji przemocy. Można rozszerzyć repertuar dostępnych środków, np. poprzez czasowy zakaz przynoszenia do szkoły akcesoriów elektronicznych itp. Należy pamiętać, że celem sankcji wobec sprawcy jest:

- zatrzymanie przemocy i zapewnienie poczucia bezpieczeństwa poszkodowanemu uczniowi,

- wzbudzenie u sprawcy refleksji na temat jego zachowania, zrozumienie krzywdy, jaką spowodował, i powstrzymanie przed podobnym zachowaniem w przyszłości,

- pokazanie społeczności szkolnej, że cyberprzemoc nie będzie tolerowana i że szkoła jest w stanie efektywnie zareagować na tego rodzaju sytuacje.

Podejmując decyzję o rodzaju konsekwencji wobec ucznia stosującego przemoc, należy wziąć pod uwagę:

a) jaki jest rozmiar i ranga szkody – czy upubliczniony materiał pozwalał na dotarcie do niego wielu osobom (określa to rozmiar upokorzenia, jakiego doznała ofiara), czy trudno jest wycofać materiał z sieci;
b) czas trwania prześladowania – czy było to długotrwałe działanie czy pojedynczy incydent;
c) świadomość popełnionego czynu – czy działanie było zaplanowane, a sprawca był świadomy, że wyrządza krzywdę koledze, jak wiele wysiłku włożył sprawca w ukrycie swojej tożsamości itp.;
d) motywację sprawcy – należy sprawdzić, czy jego działanie nie jest działaniem odwetowym w odpowiedzi na uprzednio doświadczone prześladowanie, czy działał z intencją wyrządzenia krzywdy koledze itp.;
e) rodzaj rozpowszechnionego materiału.

E. Działania wobec ucznia doświadczającego przemocy

Ofiara cyberprzemocy potrzebuje wsparcia i pomocy psychologicznej ze strony dorosłych. Musi także wiedzieć, czy szkoła podjęła odpowiednie kroki dla rozwiązania problemu. Uczeń będący ofiarą cyberprzemocy powinien otrzymać poradę, jak ma się zachować, żeby zapewnić sobie poczucie bezpieczeństwa i nie doprowadzić do eskalacji prześladowania. Po zakończeniu interwencji należy monitorować sytuację ucznia, sprawdzając, czy nie są podejmowanie wobec niego dalsze działania przemocowe bądź odwetowe ze strony sprawcy.

Rodzice dziecka będącego ofiarą cyberprzemocy muszą zostać poinformowani o problemie i otrzymać wsparcie i pomoc ze strony szkoły. W rozmowie z nimi pedagog lub wychowawca powinien przedstawić kroki, jakie zostały podjęte w celu wyjaśnienia zajścia oraz zapewnienia bezpieczeństwa poszkodowanemu uczniowi, a także, jeśli to wskazane, zaproponować rodzicom i dziecku pomoc specjalisty (psychologa, pedagoga).

F. Ochrona świadków

Zdarza się, że konsekwencje cyberprzemocy dotykają nie tylko ofiary, ale również świadków takich sytuacji. Należy otoczyć ich profesjonalną opieką, podobnie jak uczniów będących obiektem prześladowania. Ważne jest, aby w toku działań wyjaśniających nie narazić świadków na zemstę lub groźby ze strony sprawcy. Od osoby prowadzącej postępowanie interwencyjne wymaga się dyskrecji i poufnego postępowania. Należy przede wszystkim zadbać o bezpieczeństwo takiej osoby, niedopuszczalne jest konfrontowanie świadka ze sprawcą jako metody wyjaśnienia sprawy, czy ostentacyjnego wywołania ucznia z lekcji celem złożenia zeznań. Brak dbałości o tego rodzaju podstawowe zasady bezpieczeństwa mogą skutkować tym, że uczeń następnym razem nie podejmie działań na rzecz obrony słabszych i pokrzywdzonych.

Gdy uczeń zgłasza, że był świadkiem krzywdzenia kolegi/koleżanki:

- powiedz, ze dobrze zrobił, zgłaszając fakt przemocy,

- zapewnij go o swojej dyskrecji,

- nie ujawniaj jego danych, jeśli nie jest to konieczne (np. gdy sprawa została zgłoszona na policję),

- nie konfrontuj go ze sprawcą,

- zadbaj o jego bezpieczeństwo, nie upubliczniając jego udziału w sprawie.

G. Współpraca z policją i sądem rodzinnym

Większość przypadków cyberprzemocy nie wymaga powiadamiania sądu rodzinnego czy policji i powinna być wyjaśniona przy użyciu dostępnych w szkole narzędzi. Istnieją jednak okoliczności, gdy konieczne staje się zgłoszenie sprawy do sądu rodzinnego.

1. Jeśli rodzice sprawcy poważnych aktów cyberprzemocy, realizowanych regularnie wobec innych uczniów, odmawiają współpracy lub nie stawiają się do szkoły, uczeń nie zaniechał dotychczasowego postępowania, a do placówki napływają informacje o innych przejawach demoralizacji dziecka, dyrektor szkoły powinien pisemnie powiadomić o zaistniałej sytuacji sąd rodzinny.

2. W sytuacji, gdy szkoła wykorzysta dostępnie jej środki wychowawcze (rozmowa z rodzicami, konsekwencje regulaminowe wobec ucznia, spotkania z pedagogiem itp.), a ich zastosowanie nie przyniesie pożądanych efektów, dyrektor może zwrócić się do sądu rodzinnego z zawiadomieniem i wnioskiem o podjęcie odpowiednich środków wychowawczych wynikających z ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich. W przypadku szczególnie drastycznych aktów agresji z naruszeniem prawa (np. groźby karalnie, propozycje seksualne, publikowanie nielegalnych treści) dyrektor szkoły zobowiązany jest zgłosić te fakty policji i do sądu rodzinnego.

Prawne aspekty cyberprzemocy

Cyberprzemoc definiowania jako przemoc z użyciem technologii informacyjnych i komunikacyjnych jest pojęciem obszernym, zawiera w sobie wiele zachowań począwszy od wulgaryzmów, oszczerstw, poniżania innych osób aż po uciążliwe i wzbudzające strach nękanie w sieci.

Od strony prawnej należy pamiętać, że:
- w przypadku cyberprzemocy w stosunku do dzieci, czyli osób poniżej 18. roku życia, wszystkie działania prawne realizują rodzice lub opiekunowie prawni; nie jest możliwe dochodzenie odpowiedzialności prawnej dziecka pokrzywdzonego cyberprzemocą bez współpracy z rodzicami;
- niezależnie od formy cyberprzemocy, jeżeli jest podejrzenie, że sprawcą jest osoba poniżej 17. roku życia, działania w sprawie realizuje sąd rodzinny i nieletnich (Sąd Rejonowy Wydział Rodzinny i Nieletnich właściwy dla miejsca zamieszkania nieletniego); tam należy złożyć informację o doświadczanej przez dziecko cyberprzemocy;
- jeżeli przestępstwo zostanie zgłoszone, a policja i prokuratura rozpoczną postępowanie, dziecko jako pokrzywdzony jest jednocześnie świadkiem przestępstwa i w związku z tym będzie przesłuchane;

- w przypadku sprawców powyżej 18. roku życia uruchamiana jest procedura karna i działania w sprawie realizuje Prokuratura Rejonowa właściwa ze względu na miejsce popełnienia przestępstwa;
- w polskim prawie istnieje obowiązek zawiadomienia o przestępstwie; każdy dowiedziawszy się o popełnieniu przestępstwa ściganego z urzędu, ma społeczny obowiązek zawiadomić o tym prokuraturę i policję. Instytucje państwowe i samorządowe, które w związku ze swą działalnością dowiedziały się o popełnieniu przestępstwa ściganego z urzędu, są obowiązane niezwłocznie zawiadomić o tym prokuratora lub policję. W przypadku cyberprzemocy przestępstwami ściganymi z urzędu są: włamania, groźby, naruszenie wizerunku i czci, nękanie; jeżeli ma się wiedzę o tych przestępstwach należy zawiadomić policję lub prokuraturę.

Cyberprzemoc mogą stanowić przestępstwa:

a) ***ścigane z urzędu*** – istnieje wobec nich obowiązek wszczęcia i prowadzenia postępowania karnego lub postępowania w sprawie nieletnich;
b) ***ściganie na wniosek***–ich ściganie jest uzależnione od woli pokrzywdzonego; po złożeniu przez niego wniosku o ściganie postępowanie toczy się dalej z urzędu (zarówno postępowanie karne, jak i w sprawach nieletnich); jeśli pokrzywdzonym jest małoletni wniosek w jego imieniu składa rodzic bądź opiekun prawny;
c) ***prywatnoskargowe*** – cały ciężar dowodzenia ich popełnienia spoczywa na pokrzywdzonym (w przypadku dziecka – rodzicu lub opiekunie prawnym), który występuje do sądu z prywatnym aktem oskarżenia; w odniesieniu do sprawcy nieletniego postępowanie takie może być wszczęte, jeśli wymaga tego interes społeczny albo wzgląd na wychowanie nieletniego lub ochronę pokrzywdzonego.

Polskie prawo nie definiuje jednoznacznie cyberprzemocy i tylko częściowo odpowiada na potrzebę ochrony przed tym zjawiskiem. W dniu 6 czerwca 2011 r. weszła w życie poprawka do ustawy – Kodeks karny, opublikowana w Dz.U. z 2011 r. Nr 72, poz. 381, uznająca cyberprzemoc, jak i stalking w Polsce za czyn zabroniony. Obecnie czyn ten podlega karze na podstawie art. 190a k.k.:

- § 1: Kto przez uporczywe nękanie innej osoby lub osoby jej najbliższej wzbudza u niej uzasadnione okolicznościami poczucie zagrożenia lub istotnie narusza jej prywatność, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3.
- § 2: Tej samej karze podlega, kto, podszywając się pod inną osobę, wykorzystuje jej wizerunek lub inne jej dane osobowe w celu wyrządzenia jej szkody majątkowej lub osobistej.
- § 3: Jeżeli następstwem czynu określonego w § 1 lub 2 jest targnięcie się pokrzywdzonego na własne życie, sprawca podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10.

- § 4: Ściganie przestępstwa określonego w § 1 lub 2 następuje na wniosek pokrzywdzonego.

Wprowadzenie art. 190a do Kodeksu karnego zakończyło w Polsce okres bezkarności osób posługujących się Internetem w celach nękania innych osób. Niezależnie od tego uregulowania prawnego nadal pozostają karalne również m.in. pomówienie, zniewaga, groźba karalna, niszczenie danych informatycznych i utrudnianie dostępu do danych informatycznych, które mogą być przejawami cyberprzemocy. Niezależnie od ochrony prawnokarnej pokrzywdzonego, osoba taka może pozwać dodatkowo prześladowcę jako poszkodowany w procesie cywilnym o np. naruszenie dóbr osobistych[8].

Praktyczne wskazówki dla pracowników instytucji oświatowych dotyczących zgłaszania przypadków cyberprzemocy i ich kwalifikacji prawnokarnej.

1. ***Zniewaga, zniesławienie*** – jedną z najczęstszych form cyberprzemocy jest przemoc werbalna, polegająca na wulgarnym wyzywaniu, ośmieszaniu, upokarzaniu. Z perspektywy prawa karnego takie zachowania mogą być kwalifikowane jako zniesławienia lub zniewagę. Ze ***zniesławieniem*** mamy do czynienia, gdy sprawca pomawia pokrzywdzonego o takie postępowanie albo o takie cechy, które mogą tę osobę poniżyć lub narazić na utratę zaufania (np. posądzenia kogoś o kontakty ze światem przestępczym, dewiacje seksualne, nieuczciwe postępowanie). Ze ***zniewagą*** zaś mamy do czynienia wówczas, gdy sprawca zachowuje się wobec danej osoby w sposób obelżywy, np. używając „epitetów". Działania te mogą być skierowane wprost przeciwko tej osobie bądź bez jej udziału, lecz publicznie lub z zamiarem, by owo sformułowanie do niej dotarło. Zachowanie sprawcy może polegać na np. wysyłaniu do pokrzywdzonego e-maila lub SMS-a z obelżywą treścią albo na publikowaniu takich treści na forach internetowych. Omawiane czyny są ścigane z oskarżenia prywatnego (art. 212 k.k. §1-4).
2. ***Groźby, zmuszanie*** – zachowaniem będącym przejawem cyberprzemocy jest zastosowanie groźby. Nie wszystkie zachowania w potocznym rozumieniu stanowiące groźbę są zabronione przez prawo. ***Karalną (art. 190 k.k.) jest groźba*** popełnienia przestępstwa na szkodę danej osoby lub jej osoby najbliższej (np. grożenie uczniowi, że pozbawi go życia, pobije rodzeństwo itp.), warunkiem karalności takich zachowań jest wzbudzenie w pokrzywdzonym uzasadnionej obawy, że groźba zostanie spełniona, co oznacza, że musi on potraktować ją poważnie. Jest to przestępstwo ścigane na wniosek. Inną formą cyberprzemocy, z wykorzystaniem różnego rodzaju gróźb, jest zmuszanie do określonego zachowania (art. 191 k.k.). W tym przypadku groźba stosowana przez sprawcę nie musi dotyczyć wyłącznie popełnienia przestępstwa, ale także rozgłoszenia wiadomości uwłaczającej czci zagrożonego lub osoby najbliższej. Taka forma szantażu występuje wówczas, gdy sprawca np. grozi opublikowaniem w Internecie informacji naruszających dobra osobiste pokrzywdzonego. Jest to czyn ścigany z urzędu.

[8] https://pl.wikipedia.org/wiki/Cyberprzemoc#Odpowiedzialno%C5%9B%C4%87_karna_w_Polsce (dostęp 6.09.2018).

3. ***Naruszenie wizerunku*** –nagrywanie lub robienie zdjęć wbrew woli dziecka jest bardzo częste w relacjach rówieśniczych. Większość zachowań polegających na utrwalaniu czyjegoś wizerunku nie będzie podlegała penalizacji (uznanie przez prawodawcę określonego czynu za czyn zabroniony, przestępstwo). Drogą ochrony dóbr naruszonych w taki sposób (np. dobrego imienia, prawa do prywatności) jest droga cywilna. Jednak w niektórych przypadkach utrwalenie wizerunku lub jego rozpowszechnianie jest czynem zabronionym np. gdy są to zdjęcia przedstawiające osobę nagą lub w trakcie czynności seksualnej.

   Zgodnie z polskim prawem zabronione jest utrwalanie takiego wizerunku, jeśli używa się przy tym przemocy, groźby bezprawnej lub podstępu wobec danej osoby. Zabronione jest też rozpowszechnianie takiego wizerunku bez zgody osoby nagranej lub sfotografowanej (art. 191a k.k.) . Tego typu przestępstwo jest ścigane na wniosek pokrzywdzonego.

   Na skutek zmian wprowadzonych do kodeksu karnego w 2014 roku poszerzony został znacznie zakres penalizacji czynów związanych z pornografią. Zgodnie ze znowelizowanym przepisem art. 202 § 4 i 4a k.k. zakazane są: utrwalanie, przechowywanie, posiadanie lub uzyskiwanie dostępu do treści pornograficznych z udziałem małoletnich (do 18 lat). Tego typu przestępstwo zagrożone jest sankcją karną lub odpowiedzialnością w trybie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich.
4. ***Podszywanie się, kradzież tożsamości***–kolejną formą cyberprzemocy jest kradzież tożsamości. Zachowania tego typu mogą polegać na wysyłaniu w imieniu pokrzywdzonego wiadomości czy podawania się za pokrzywdzonego na czatach, grupach usenetowych, forach oraz rozpowszechnianiu nieprawdziwych informacji o ofierze. Zgodnie z art. 190 a § 2 k.k. zabronione jest podszywanie się pod inną osobę przy wykorzystaniu jej wizerunku lub danych osobowych w celu wyrządzenia szkody majątkowej lub osobistej (np. utraty dobrego imienia, zadanie cierpień psychicznych). Ściganie tego typu przestępstwa odbywa się na wniosek, chyba że jego następstwem było targnięcie się pokrzywdzonego na własne życie (wówczas jest to przestępstwo ścigane z urzędu).
5. ***Uporczywe nękanie – stalking*** – stalking to bardzo nasilona forma przemocy polegająca na zamierzonym nękaniu przez SMS-y, e-maile, telefony, któremu towarzyszą groźby, agresywne zachowanie, śledzenie, obserwowanie, podglądanie wywołujące u ofiary negatywne emocje – od strachu do skrępowania. Nękanie w cyberprzestrzeni (cyberstalking) może przybrać formę wielokrotnego wysyłania komuś w Internecie lub przy użyciu telefonu niechcianych informacji, obrazów, linków, bardzo częstego wysyłania komuś e-maili i informacji za pomocą komunikatorów, czatów, pomimo braku zgody odbiorcy. Polskie prawo penalizuje uporczywe nękanie danej osoby lub osoby jej najbliższej, które wzbudza u niej uzasadnione okolicznościami poczucie zagrożenia lub istotnie narusza jej prywatność (art.190a §1 k.k.) . Uporczywość przejawia się w nieustannym i istotnym naruszeniu prywatności pokrzywdzonego. Ściganie tego typu przestępstwa odbywa się na wniosek, chyba że jego następstwem było targnięcie się pokrzywdzonego na własne życie – wówczas jest to przestępstwo ścigane z urzędu[9].

[9]Trocha Olga, *Wybrane aspekty prawne cyberprzemocy*, [w:] „Dyrektor Szkoły" 2015 nr 5, s. 82-85.

Przykładowe wzory pism znajdują się w poradniku dostępnym w formacie PDF pod adresem http://dzieckowsieci.fdn.pl/podrecznik-jak-reagowac-na-cyberprzemoc w rozdziale „Prawna ochrona dzieci przed cyberprzemocą. Analiza przepisów prawnych”[10].

III. Działania szkoły i rodziców na rzecz podniesienia bezpieczeństwa dzieci w sieci

Wyniki badania ewaluacyjnego przeprowadzonego przez nauczycieli w roku szkolnym 2016/2017 „Zjawisko przemocy szkolnej – cyberprzemoc” ujawniły ogromną potrzebę zwrócenia uwagi na ten problem w środowisku szkolnym i rodzinnym. Wnikliwa ich analiza pozwala wnioskować, że uczniowie są ofiarami cyberprzemocy, na co dzień jej doświadczają, ale nie wiedzą w jaki sposób można z nią walczyć oraz nie mają zaufania ani do nauczycieli ani do rodziców, żeby poinformować o problemie nękania w sieci. Prawie 80 % młodzieży nie słyszało o żadnych organizacjach ani serwisach internetowych, które pomagają ofiarom cyberprzemocy.

W związku z taką sytuacją szkoła musi przedsięwziąć kroki zmierzające do zdobycia zaufania osób będących ofiarami różnych form nękania w sieci, aby zgłaszały ten fakt w szkole i/ lub w domu rodzinnym. Szkoła zobowiązana jest każdy taki fakt udokumentować i pomóc ofierze przemocy w Internecie udzielając profesjonalnej pomocy (patrz: Zasady postępowania pracowników szkoły w sytuacji zgłoszenia cyberprzemocy).

[10] Podlewska J., Sobierajska W., *Prawna ochrona dzieci przed cyberprzemocą. Analiza przepisów prawnych*, [w:] *Jak reagować na cyberprzemoc? Poradnik dla szkół*. Pod red. Ł. Wojtasika, s. 45-72, www.edukacja.fdds.pl/cb0428e3-c0d8-47cb-8508-1b865100a1f9/Extras/ksiazka-jak_reagowac_na_cyberprzemoc-FDDS-12042017.pdf (dostęp 6.09.2018).

Bibliografia:

1. Andrzejewska Anna, *Cyberprzestrzeń kreatorem zachowań seksualnych młodzieży*,[w:] „Problemy Opiekunczo-Wychowawcze" 3, 2017 s. 3-11.
2. Borkowska Anna, *Procedura reagowania na cyberbullying*, [w:] „Dyrektor Szkoły" 2015 nr 5, str. 74-77.
3. Borkowska Anna, Dorota Macander , *System reagowania w szkole na ujawnienie cyberprzemocy* – artykuł dostępny na stronie internetowej http://dzieckokrzywdzone.fdn.pl/vol-8-nr-1-cyberprzemoc-26 (dostęp 6.09.2018).
4. Garstka Tomasz, *Jak przeciwdziałać cyberbullyingowi*, [w:] „Dyrektor Szkoły" 2015 nr 5, str. 78-80.
5. Kajdasz-Aouil Maria, Auoil Bassam, *Cybeprzemoc – potrzeba profilaktyki w szkołach*, [w:] *Dydaktyczna refleksja o edukacyjnych priorytetach*. Redakcja naukowa: Anna Karpińska, Monika Zińczuk. Warszawa 2014, str. 356-369.
6. Konaszewski Karol, Tomasz Prymak, *Cyberprzemoc jako zachowanie problemowe pokolenia Y*, [w:] „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze". Grudzień 2016 (555) ISBN 0552-2188, str. 31-39.
7. Podlewska Justyna, Sobierajska Weronika, *Prawna ochrona dzieci przed cyberprzemocą. Analiza przepisów prawnych*, [w:] Jak reagować na cyberprzemoc? *Poradnik dla szkół*. Pod red. Łukasza Wojtasika, s. 45-72, www.edukacja.fdds.pl/cb0428e3-c0d8-47cb-8508-1b865100a1f9/Extras/ksiazka-jak_reagowac_na_cyberprzemoc-FDDS-12042017.pdf (dostęp 6.09.2018).
8. Tłuściak – Delichowska Aleksandra, *Buylling versus cyberbullying. Rola uczniów – świadków w analizowanych formach przemocy rówieśniczej*, [w:] *Cyberprzestrzeń. Człowiek. Edukacja. Dylematy społeczności cyfrowej*. Pod red. Józefa Bednarka i Anny Andrzejewskiej. Tom 2. Kraków 2015, str. 123-134.
9. Trocha Olga, *Wybrane aspekty prawne cyberprzemocy*, [w:] „Dyrektor Szkoły" 2015 nr 5, str. 82-85.